Nehri Yeniden Akıtmak

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE USÛL VE METODOLOJİ

Mehmet Görmez

Mehmet GÖRMEZ

1987 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Hadis Anabilim Dalında başladığı yüksek lisansını 1990'da *Musa Carullah Bigiyef, Hayatı, Fikirleri ve Eserleri* adlı tezi ile tamamladı. 1988'de bir yıl süreyle Kahire Üniversitesinde inceleme ve araştırmalarda bulundu. 1994'te *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* adlı teziyle Doktor unvanını aldı. 1997-1998 yıllarında inceleme ve araştırmalar yapmak üzere İngiltere'de bulundu. 2006 yılında Profesör oldu. 2003-2010 yılları arasında Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı, 2010-2017 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı yaptı. 2018 yılında İslam Düşünce Enstitüsü'nü kurdu. Halen Türkiye Uluslararası İslâm, Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Rektörü, İslâm Düşünce Enstitüsü ve Uluslararası İslâm Düşünce Vakfı Başkanıdır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ **17**

GİRİŞ **23**
Çıkış Yolu: Nehri Yeniden Akıtmak 23
İslami İlimler Bugüne Ne Söyler? 30
Çoklu Akıl, Çok Anlamlılık 41
Çoklu Akıl 42
Çok Anlamlılık ve Usûl 43
Farklı Anlamanın Beş Mertebesi 44
Çoklu Anlamanın Kaynağı:
Vahyin Üç Beşerî Aracı 47
Çok Anlamlılığı Yönetme Tecrübesi 1:
Ekoller, Mezhepler, İlimler 49
Çok Anlamlılığı Yönetme Tecrübesi 2:
İki Teşebbüs 51
Çok Anlamlılığı Yönetme Arayışı:
Yeni Usûl Arayışları 53
Asıl, Usûl ve Metodoloji 55
Usûlün İlişkiler Ağı ve Kavramsal Çerçevesi 61

İLK ASIL OLARAK KUR'AN VE USÛL **69**

İKİNCİ ASIL OLARAK SÜNNET VE USÛL **75**

SAHABEDE USÛLÜN TEZAHÜRLERİ 81
Hz. Peygamber Sonrası Ashabın Usûl Arayışı 82
Şehadet-Rivayet Farkı 84
İlim Meclislerinin Teşekkülü |
Fakih Sahabiler ve Usûl 85

HULEFÂ-Yİ RÂŞİDÎN DÖNEMİ:
USÛLE YÖN VEREN AMİLLER 93
HZ. EBUBEKİR DÖNEMİ (632/1235-634/1237):
BÜYÜK KRİZLER VE USÛL 94
Kur'an'ı Cem Ettirmesi 95
Peygamber Tasavvuru Hakkındaki Hutbesi 96
Hilafeti Üstlenirken İrat Ettiği Hutbe 97
Savaş Ahlakı ve Hukukuna Dair Hutbesi 99
Ridde Hareketleri Karşısındaki Tutumu 100
Fedek Arazileri Hakkındaki İçtihadı 101
HZ. ÖMER DÖNEMİ (634/1237-644/1246):
BÜYÜK İÇTİHATLAR VE USÛL 102
Asıllardan Usûle 102
Ömerî Usûl 105
Usûl İçerikli Mektuplar 108
Ömerî İçtihatlar 116
Sevâd Arazilerini Taksimi 116
Müellefe-i Kulûbdan Bazılarına
Zekât Vermemesi 122
Yoksul Ehl-i Kitaba Zekât Vermesi 124
Kıtlık Döneminde Zekât Almaması ve Hadleri
Uygulamaması 124
Necran Hıristiyanları ve Hayber Yahudilerini
Zorunlu İskânı 125
Gayr-i Müslimlere Cizye İade Etmesi 125
Ehl-i Kitap Kadınlarla Evlenmeyi Yasaklaması 126
Müminin Kâfire Mirasçı Olma Ruhsatını
Tanıması 127
Veba Salgınında Karantina Tedbirini
Uygulaması 128
HZ. OSMAN DÖNEMİ (644/1246-656/1258):
İBADET ALANLARINDA YENİ İÇTİHATLAR 130

Kur'an'ı İstinsahı 131
İbadet Mekânlarının ve Düzeninin
Sağlanmasına Yönelik İçtihatları 132
Asabiyenin Geri Dönüşü 134
HZ. ALİ DÖNEMİ (656/1258-661/1263):
ÇOK KÜLTÜRLÜ BİR DÜNYA VE İLMİN KAPISI 134
Valileri Azlederek Mallarına El Koyması 136
Başkenti Kûfe'ye Taşıması 137
Kur'an'ı Harekeletmesi 139
Dil Mekteplerini Teşekkül Ettirmesi 140

FIKIH VE KELÂM MEZHEPLERİNİN İLK ZEMİNİ:
EHL-İ REY VE EHL-İ HADİS 143
Kelâm Ekollerinin Teşekkülü 147
Tedvin Hareketlerinin Teşekkülü 148

MEZHEPLER VE USÛL 151
Mezheplerin Teşekkülünü Etkileyen Amiller 154
HANEFİLİK VE USÛL: REY VE NAZAR 159
Hanefilik-Devlet ve Siyaset 160
Kurucu Nasla İlişki Kurma Biçimi |
Deliller Hiyerarşisi 166
İçtihat Metodu | Rey-Nazar, İstihsan 170
Nas-Vaki İlişkisi | Gelecek Perspektifi 171
MALİKÎLİK VE USÛL: MEDİNELİLERİN
AMELİ VE MASLAHAT 172
el-Muvatta' 173
Müdevvenat 176
Kurucu Nasla İlişki Kurma Biçimi |
Amel-i Ehl-i Medine 179
Nas-Vaki İlişkisini Kurma Yöntemi | Maslahat 180
Endülüs Mâlikiliği ve Usûl 181
Mayorka Adasında Bir Usûl Münazarası 183

ŞÂFİİLİK VE USÛL: SÜNNET VE BEYÂN 184
er-Risâle 187
Kurucu Nasla İlişki Kurma Biçimi |
Beyân ve Haber Nazariyeleri 189

Beyân Nazariyesi 190
Haber Nazariyesi 191
HANBELİLİK VE USÛL: RİVAYET VE İSTİSHAB 192
Kurucu Nasla İlişki Kurma Biçimi | Hadis ile Amel 198
Nas-Vaki İlişkisini Kurma Yöntemi | İstishâb 198
MU'TEZİLE VE USÛL: AKIL VE BURHAN 199
Edille-i Erbaa ve Akıl 202
Usûl-i Fıkıh ve Usûl-i Hamse 202
ŞİİLİK VE USÛL: İMAMET VE SİYASET 207
İmamlar-Sefirler 209
Ahbârilik ve Usûlilik 210
Edille-i Erbaa | Kitab, Sünnet, İcma, Akıl 212
ZEYDÎLİK VE USÛL: İCMÂ VE İMAMET 213
Taberistan Zeydiliği 216
Yemen Zeydiliği 217
Edille-i Erbaa | Akıl-Kitab-Resul-İcma 218
ZÂHİRİLİK VE USÛL: NAS VE GELENEK 219
İslam Geleneğinde Zahir-Bâtın Bütünlüğü 220
Zahirîlik 224
Lafzi Zahirîlik-Felsefi Zahirîlik 229
Zahirî Usûlü 230
EŞ'ARİLİK VE USÛL: TEVİL VE TALİL 234
Usûl-i din ile Usûl-i Fıkıh Arasındaki Organik Bağın İnşası 236
MATÜRİDİLİK VE USÛL: REY VE HİKMET 240
Matüridilik ve Hanefi Usûlünün Kelâmi Temelleri 243

İLİMLER VE USÛL 249
İSLAMİ İLİMLER VE USÛL 249
Mevcudiyet-Meşruiyet-Makuliyet-Mevsukiyet 249
DİL BİLİMLERİ VE USÛL 254
Dinin Evi: Dil 254
KELÂM VE USÛL / USÛL-İ DİN VE USÛL-İ FIKIH 261
MANTIK-FELSEFE VE USÛL 264
TEFSİR VE USÛL 271
Usûl-i Tefsir 273

Tefsir Usûlü ve Usûl-i Fıkıh 275
HADİS VE USÛL 276
Usûl-i Hadis 278
Hadis Usûlü ve Usûl-i Fıkıh 279
TARİH VE USÛL 280
Tarih ve Usûl-i Fıkıh 281
COĞRAFYA VE USÛL 284
İlim Havzaları ve Usûl 286
AHLAK VE USÛL 293
Makâsıd: Usûlün Ahlak ile Yeniden İnşası 295
TASAVVUF VE USÛL 297
Tasavvufun Usûl Krizi ve İç Murakabe Geleneği 298
Tarikatlaşma ve Usûlün Zayıflaması 299
Tasavvufun Usûl ile Yeniden Buluşması 300

YENİLENME DÖNEMİ 301
Haçlı Seferleri 304
Moğol İstilaları 304
Orta Zamanlarda Yeni Usûl Arayışları 305

1. ŞÂFİİ-EŞ'ARİ USÛL MEKTEBİNİN YENİDEN İNŞASI 315
BÂKILLÂNÎ (330/941-403/1013) 318
Usûl-i Din ile Usûl-i Fıkhı Cem'î 319
CÜVEYNÎ (419/1028-478/1085) 320
Mantık İlmini Usûle Derci 321
Mantık Metotlarını Usûle Tatbiki 323
Zaruriyyat-Haciyyat-Tahsiniyyat Tasnifi 327
Seçim Esaslı Siyaset Usûlü 328
Ahval Nazariyesi 328
GAZÂLÎ (450/1058-505/1111) 330
Üçlü Usûl Tasnifi 333
Ağaç Metaforu ve Usûl 336
Külliyat-ı Hamse Tasnifi 338
Aklın Dindeki Yerini Yeniden Tayini 338

İBN AKÎL (431/1040-513/1119) 387
el-Vâdıh 388
İBNÜ'l-KUDÂME (541/1147-620/1223) 390
Ravdatü'n-Nâzır 391
İBN TEYMİYYE (661/1263-728/1328) 392
Tenkidî Usûl 395
İBN KAYYİM EL-CEVZİYYE (691/1292-751/1350) 399
Usûl Anlayışı 402

6. MAKÂSIDİ USÛL MEKTEBİNİN TEŞEKKÜLÜ 407
Makâsıdın 4 Aşamalı Tarihî Seyri 408
İZZ B. ABDİSSELÂM (577/1182-660/1262) 416
Makâsıdu'l-Kavâid 419
Makâsıdi İbadat ve Ahlak 420
ŞİHÂBUDDİN KARÂFÎ (626/1229-684/1285) 422
Makâsıdi Ahkâm ve Maslahat-ı Ulyâ 424
Makâsıdi Sünnet 427
Makâsıdi Kavâid 428
ŞÂTIBÎ (720/1320-790/1388) 429
İhya ve Tecdit Projesi 432
el-Muvâfakât 433
el-İ'tisâm 437
OSMANLI DÖNEMİNDE USÛL DÜŞÜNCESİ VE İÇTİHAT 438
Usûlde Tahkik Geleneği ve Molla Fenârî 443
USÛLDE TECDİT VE İÇTİHAT 446
İçtihat Kapısı Kapatıldı Mı? 455

SONUÇ YERİNE 465

KAYNAKÇA 471

DİZİN 519

بسم الله

ÖNSÖZ

Tecdit ve teceddüt yani yenilemek ve yenilenmek ilahi bir hayat kanunudur. Varlık yasasını bozmamak kaydıyla değişim sünnetullahtır. Bu değişim önce kendimizde ve nefsimizde başlamalıdır. "Bir toplum kendisinde, nefsinde bir değişim gerçekleştirmedikçe Allah onları değiştirmez."[1] ilahi kanununa göre değişim yenilik ve yenilenme insanın nefsinde başlar. Kendini yenilemeyen, tecditten, yenilemekten söz edemez. Gerçek tecdit ahlaki yenilenme ile başlar. Buna süreklilik kazandırmak için ilimde, fikirde ve düşüncede daima bir yenilenme içinde olmak gerekir. İlimde yenilenme ise usûl ve metodolojide yenilik ile başlar.

Farz edelim ki saatte binlerce metre kare atlas kumaş üreten bir fabrikamız olsun. Ancak fabrikada üretilen kumaşın her metre karesinin tam da ortasında bir yırtık olacak şekilde defolu çıkıyor olsun. Bunu düzeltmek için iki yola başvurulabilir: ya fabrika defolu kumaşları üretmeye devam ederken eli iğne tutan binlerce işçi tutup her defoyu yamayarak tamir etmek –ki bu hem akla aykırı hem de büyük bir işgücü israfıdır– ya da fabrikanın üretim bandını gözden geçirip kumaşta defoya sebebiyet veren arızayı bulup tamir etmek –aklen de yapılması gereken budur– ve söz konusu yırtık veya defonun sebeplerini tespit edip kusursuz kumaş üretmeyi sağlamak. Tıpkı

[1] 13/Ra'd, 11.

bunun gibi dinî hayatımızda sayısız yanlış anlayışlar, batıl yorumlar, isabetsiz fetvalar, hatalı hükümler mevcuttur. Bir hadiste de işaret edildiği gibi aşırıların nice tahrifatları (*tahrîfu'l-ğâlîn*), bozguncuların nice sokuşturmaları (*intihâlu'l-mubtılîn*) veya cahillerin nice yorumları (*te'vîlu'l-câhilîn*)[2] söz konusudur.

Bütün bunları düzeltmek için de iki yol bulunmaktadır: ya eli kalem tutan sayısız insanla her bir tikel anlayışı, yorumu düzeltmek ya da bütün bu yanlış yorumlara, fetvalara sebebiyet veren saikleri bulmak yani usûlü yenilemek, doğru ve yeni bir metodoloji ile düşünmeyi, anlamayı, yorumlamayı, hükmü sağlamaya çalışmak.

Elinizdeki eser, İslam tarihi boyunca ikinci yolu tercih eden âlimlerimizin çabalarını, gayretlerini ve bu çabaların ürünü olarak ortaya çıkan usûl ve metodoloji tarihini ele almaktadır. Altı yıldır yüksek lisans ve doktora öğrencilerine İslâm Düşünce Enstitüsünde verdiğim derslerden oluşan bu eser, sadece bir usûl literatürü değildir. İslam tarihi ve ilimler tarihini birlikte ele alan, farklı dönemlerde ve farklı medeniyet havzalarında içtihat hareketine yön veren usûlü yenileme çabalarını, zaman zaman bu çabaların siyasi, sosyal, kültürel arka planlarını anlamaya ve anlatmaya çalışan bir eserdir.

Kadim düşünce geleneğimizde etraflıca ele alınmış bir ilimler tarihi literatürümüz, İslami ilimlerin hak ettiği ölçüde teşekkül etmemiştir. Hem akli hem nakli ilimleri birleştiren, istinbat ve istidlal metodolojilerini belirleyen, mezhep ve içtihat hareketlerine yön veren usûl tarihi ise bir iki teşebbüs dışında neredeyse hiç yazılmamıştır. Yazılanlar da usûlü sadece usûl-i fıkıhtan ibaret kabul etmiş ve bir literatür tarihinden öteye geçememiştir. Oysa usûl ve metodoloji üzerinden bir ilmin düşünce tarihini ortaya

[2] Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10, 350.

koymak, sadece bir ilim tarihini vücuda getirmek değildir; topyekûn bir medeniyetin din, vahiy, insan ve kâinat tasavvurunu ortaya koyan, bilgi, düşünce, değer ve hikmet üretiminde ne kadar başarılı olup olmadığını gösteren, düşünce dünyamız açısından da kritik önemi haiz bir ameliyedir.

Bugün yaşadığımız dinî, kültürel ve düşünsel krizleri aşmak hatta medeniyet buhranlarından çıkmak için dinî düşüncelerimizi belirleyen, kurucu nasları nasıl anlayacağımızı ortaya koyan, yeni meselelerde zorunlu olan içtihat hareketine yön veren usûl ve metodoloji üzerinde yoğunlaşmak, ilim adamları ve ilmî hareketler için kaçınamayacakları bir vecibedir. Dinden neşet eden ihtilafları yönetmek, çoklu akıl ve çok anlamlılık içinde vahdeti sağlamak, değişim ve dönüşüm karşısında dinin sabitelerini korumak, ortaya çıkan tecdit, ihya ve ıslâh hareketlerinin usûlün içinde kalmalarını sağlamak için de bu büyük bir zorunluluktur.

Bu çalışma, usûlde tecdit çabalarına katkı sunmak için "nehri yeniden akıtmak" şiarıyla başlatılan ve adına, *Usûl ve Makâsıd Projesi* diyebileceğimiz kapsamlı ilmî bir projenin ilk kitabıdır. Bu kitapta usûlün veya usûllerin kavram, kuram ve kaynaklarıyla nasıl ortaya çıktığı, tarihin değişim ve dönüşüm noktalarında nasıl yenilendiği, farklı medeniyet havzalarında nasıl şekillendiği, mezheplerin ve ekollerin oluşumuna nasıl tesir ettiği ve daha sonra siyasi ve düşünce tarihimize paralel olarak dinamizmini niçin ve nasıl kaybettiği etraflıca ele alınacaktır. Kitapta ele alınan önemli bir husus ise usûl-i fıkhın, kendisi dışındaki akli-nakli ilimlerle ilişkisidir. Daha açıkçası usûl ve metodolojinin zaman zaman farklı ilimler üzerinden nasıl ortaya çıktığı soruşturulacaktır.

Projenin ikinci kitabı, *Yeni Usûl Arayışları* olacaktır. Bu kitap bir taraftan usûl tarihinin kayıp halkalarını ele alacak, usûl hareketinin durdurulmasını ve dondurulma-

sını hatta yer yer nasıl inkıraza uğratılmasını konu edinecek ve bunun sebeplerini araştıracaktır. Daha sonra ise İslam medeniyetinin, zor zamanlarında meydan okumalarla karşılaştığında gerek Hint Alt Kıtası'nda gerekse Kuzey Afrika'da, Mısır'da ve Anadolu'da, Türkiye'de, şimal Türklerinde, Kazan'da ortaya çıkan yeni usûl arayışları ele alınacaktır.

Projenin son kitabında ise "müstakil bir ilim ve metodoloji olarak makâsıd" ele alınacaktır. Sadece yaygın şekliyle makâsıdu't-teşri ve makâsıdu'ş-şerîa ile iktifa edilmeyecektir. Metodolojinin varlık, âlem ve insan tasavvurunu ortaya koyan *makâsıdu't-tekvin*, bilgi, değer ve gaye boyutlarını ele alan *makâsıdu't-tenzil*, insanın yeryüzündeki varlık gayesini konu edinen *makâsıdu'l-ümran*, insanın vahye muhatap kılınmasını bahis mevzu eden *makâsıdu't-teklif*, son olarak ise *makâsıdu't-teşri/makâsıdu'ş-şerîa* ele alınacaktır. Akabinde makâsıd açısından bir hükmün şeriyyet ve meşruiyet ölçüleri irdelenecektir.

Şüphesiz, bu tür projeler, bu satırların yazarı başta olmak üzere bir kişinin tek başına yapacağı işler değildir. Bu çalışmaların sağlıklı yapılabilmesi için bir ilmî muhitin oluşması ve bu muhite farklı ihtisas alanlarından ilim ve fikir insanlarının katkıda bulunması önem arz etmektedir. Her şeyden önce böyle bir muhiti oluşturmak, Cenab-ı Hakk'ın inayeti, nimeti ve ihsanı iledir. Merhum Elmalılı'nın ifadesiyle "Biz bilmeyiz, o bildirmedikçe, biz anlamayız, o açıklama gücü vermedikçe, biz düşünemeyiz, o düşünme kabiliyeti vermedikçe."

Şükür vesilesi bu muhitin adı İslâm Düşünce Enstitüsüdür (İDE). İsimsiz kahramanları, kuruluşundan bu yana öğrenen öğreten veya talebe hoca olarak Enstitüde bulunan, ders alan, seminer veren, çalıştaylara ve ilmî toplantılara katılan herkestir. Bu vesileyle bütün öğrenci ve hocalarıma medyun-ı şükran olduğumu hassaten ifade etmek

isterim. Derslere hazırlık yaparken öncelikle ders notlarını toplamada, akabinde derslerin deşifresini bir araya getirerek yazılı metinlere dönüştürülmesinde ve sonrasında bu yazılı metinlerin kisve-i taba bürünecek hâle getirilmesinde emekleri geçen bütün kardeşlerime teşekkür etmeyi de yerine getirilmesi gereken bir vazife addediyorum. Büyük bir titizlikle metnin son okumasını yapan Prof. Dr. Oğuzhan Tan ve Prof. Dr. Ferhat Gökçe'ye kıymetli katkı ve değerlendirmeleri için müteşekkirim.

Gayemiz, İslam ilim ve medeniyet nehrini yeniden akıtmaya katkıda bulunmaktır. Ancak bunu söylerken topyekûn bu nehri akıtmanın başta şahsım olmak üzere kişileri aştığının farkındayım. Ancak bazen nehirlerin, önünde oluşan büyük bentler içinden bir çakıl taşı çekerek de akması sağlanabilir. Üç kitaptan oluşacak bu projenin sadece bir çakıl taşını çekme vazifesi görmesi, en büyük niyazımdır.

Dualarımıza icabet eden Rabbimize hamd ü senalar olsun. Şükür vesilesi nimetleri üzerimizde daim olsun. Salât u selam, tahiyyat u ikram ve her türlü ihtiram en büyük nimetimiz İslam'ı bize getiren Muhammed Mustafa'ya (sas.), ashabına ve ehl-i beytine olsun.

Ocak 2026
Ankara